

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ ТА ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

PECULIARITIES OF THE ACTUALISATION OF THE IDEAL TRACES IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES AND CRIMES AGAINST PEACE, HUMAN SECURITY AND INTERNATIONAL LAW AND ORDER

Затенацький Д.В., к. ю. н.,
доцент кафедри криміналістики

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Лисенко Д.А., студентка I курсу магістратури правового факультету
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Автори даної статті вважають обрану тему актуальною з огляду на наступне. З моменту розпочато на Донбасі збройного конфлікту у 2014 році та триваючими військовими діями, виникла нагальна потреба фіксувати велику кількість воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. За цей час зареєстровано декілька десятків тисяч воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Фіксування злочинів передбачає обов'язкове їх розслідування, яке, у свою чергу, відбувається за допомогою встановлення слідів злочину. У криміналістичній науці розрізняють матеріальні та ідеальні сліди кримінального правопорушення. У даній роботі автори зосереджують свою увагу саме на останніх, оскільки, наприклад, у кримінальних провадженнях, у яких досудове розслідування проводилося на територіях, які постраждали від бойових дій, де фактично вже неможливо зібрати речові докази, доказова база ґрунтується насамперед на показаннях потерпілих, свідків та очевидців злочині. Саме це й обґрунтовує цінність та важливість дослідження ідеальних слідів в межах досудового розслідування воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

За мету статті автори ставлять аналіз та дослідження особливостей актуалізації ідеальних слідів при розслідуванні воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. У роботі автори аналізують теоретичні засади використання тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів та розкривають їх сутність з огляду на специфіку визначених авторами злочинів. Автори підкреслюють, що складність виявлення ідеальних слідів зумовлена їх унікальністю і особливостями джерела – людини, яка має інтелект.

Підбиваючи підсумки даної роботи, автори стверджують, що правильне тактичне проведення слідчих (розшукових) дій за участю очевидців, свідків та потерпілих на предмет виявлення ідеальних слідів є важливим чинником, що впливає на отримання об'єктивної інформації про обставини та подію вчинення вищенаведених злочинів, їх подальшого розслідування та розкриття.

Ключові слова: ідеальні сліди, тактичні прийоми, воєнні злочини, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

The authors of this article consider the chosen topic relevant in view of the following. Since the beginning of the armed conflict in Donbas in 2014 and the ongoing military operations, there has been an urgent need to record a large number of war crimes and crimes against peace, human security and international legal order. During this time, several tens of thousands of war crimes and crimes against peace, human security and international legal order were registered.

Fixing crimes involves their mandatory investigation, which, in turn, takes place with the help of establishing traces of the crime. In forensic science, material and ideal traces of a criminal offense are distinguished. In this work, the authors focus their attention precisely on the latter, since, for example, in criminal proceedings in which the pre-trial investigation was conducted in the territories affected by hostilities, where in fact it is no longer possible to collect physical evidence, the evidence base is based primarily on the testimony of victims and witnesses and witnesses to the crime. This justifies the value and importance of the study of ideal traces within the pre-trial investigation of war crimes and crimes against peace, human security and international legal order.

The purpose of the article is the analysis and research of the peculiarities of the actualization of ideal traces in the investigation of war crimes and crimes against peace, human security, and the international legal order. In the article, the authors analyze the theoretical foundations of the use of tactical techniques aimed at actualizing ideal traces and reveal their essence in view of the specifics of the crimes defined by the authors. The authors emphasize that the difficulty of identifying ideal traces is due to their uniqueness and the characteristics of the source – a person who has intelligence and constitutional rights that guarantee the inviolability of the person.

Summing up the results of this work, the authors claim that the correct tactical conduct of investigative (search) actions with the participation of eyewitnesses, witnesses and victims for the purpose of identifying ideal traces is an important factor that affects the acquisition of objective information about the circumstances and events of the commission of war crimes and crimes against peace, human security and international legal order, and further investigation and disclosure of these crimes.

Key words: ideal traces, tactics, war crimes, crimes against peace, human security and international law and order.

Постановка проблеми. Внаслідок розпочато на Донбасі у 2014 році збройного конфлікту проблема фіксування та подальшої актуалізації слідів при розслідуванні воєнних злочинів набула надзвичайної актуальності.

За вісім років бойових дій значного реформування зазнав не лише механізм регулювання правовідносин у військовій сфері, але й положення кримінального законодавства у частині притягнення до відповідальності за вчинення воєнних кримінальних правопорушень. Наприклад, одним з таких документів, що вносить зміни, став законопроект «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексу

України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» № 2689 від 27 грудня 2019 року [1]. Даним законом забезпечується імплементація положень міжнародного кримінального і гуманітарного права щодо кримінально-правового переслідування за міжнародні злочини (геноцид, злочин агресії, злочини проти людяності).

Законом доповнено статтю 8 Кримінального кодексу України (далі – КК України), якою запроваджується принцип універсальної юрисдикції щодо агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів. Також у КК України додані розділ VII «Особливості криміналь-

ної відповідальності військових командирів, інших осіб, які фактично діють як військові командири, та інших начальників за окремі злочини підлеглих їм осіб» та нова стаття 311 КК України, якою передбачено особливості кримінальної відповідальності військових командирів, інших осіб, що фактично діють як військові командири, та інших начальників за відповідні міжнародні злочини. Відповідні нововведення у законодавстві вносять особливості розслідування даних злочинів [2].

Важливість та актуальність обраної теми також підтверджується даними, отриманими у процесі аналізу статистичних даних про кількість та вид вчинених воєнних кримінальних правопорушень. Так, лише з початку поточного року загальна кількість воєнних злочинів становить 19 086 злочинів, з яких: 18 383 – порушення законів та звичаїв війни (стаття 438 КК України), 73 – планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (стаття 437 КК України), 18 – пропаганда війни (стаття 436 КК України), 612 – інші злочини¹. У зв'язку із вищезазначеним послідовним та логічним постає питання розслідування воєнних злочинів. Необхідною процесуальною умовою розкриття усіх злочинів є спілкування слідчого з учасниками кримінального провадження, в першу чергу мова йде про свідків та потерпілих. Оскільки згідно із частиною 3 статті 223 КПК України: «Слідчий, прокурор вживає належних заходів для забезпечення присутності під час проведення слідчої (розшукової) дії осіб, чий права та законні інтереси можуть бути обмежені або порушені» [3], одним із пріоритетних завдань криміналістичної тактики є розробка і використання тактичних прийомів, що забезпечують ефективність спілкування під час проведення деяких слідчих (розшукових) дій. Окреме місце у процесі розслідування злочинів посідають тактичні прийоми, що спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів злочину, а саме про сліди-відображення у свідомості людей і збережена в їхній пам'яті криміналістично-значуща інформація. Їхня цінність полягає в тому, що вони здатні відображати як весь об'єкт чи подію злочину в цілому, так і його окремі її елементи. Більш того, у деяких злочинах ідеальні сліди можуть бути єдиним джерелом, з якого стає відомо про скоєння того чи іншого злочину.

Метою даної статті є встановлення, аналіз та дослідження особливостей актуалізації ідеальних слідів саме при розслідуванні воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню ідеальних слідів злочину, а також тактичних прийомів їх актуалізації присвячені праці наступних українських вчених: В. Г. Гончаренка, Д. В. Затенацького, В. Г. Лукашевича, В. Ю. Шепітька, а також у працях зарубіжних вчених Р. С. Белкіна, О. М. Васильєва, Л. О. Суворової та ін. Перераховані вище наукові праці здійснили важливий внесок у розвиток теоретичних засад та удосконалення практики застосування тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Однак, якщо в цих дослідженнях увага була в основному присвячена сутності та значенню цих прийомів, то у даній роботі тактичні прийоми будуть розглядатися з урахуванням специфіки розслідування воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Виклад основного матеріалу. На даний момент у криміналістичній науці відсутня єдина назва та стає визначення поняття ідеальні сліди. Їх також іменують «інтелектуальні», «психічні» або «пам'ятні» сліди. У даній статті ми будемо використовувати саме термін «ідеальні сліди», оскільки, на наш погляд, нематеріальні сліди не можуть обмежуватися тільки чимось одним: інтелектом, психіч-

ним станом або пам'яттю. Розглянемо варіанти визначення ідеальних слідів науковцями.

Рахімов О. І. визначає ідеальні сліди злочину як результат психічного відображення обставин злочину (криміналістично значущої інформації) у почуттєво-раціональній формі, що зберігається у пам'яті людини у вигляді суб'єктивного образу або понять, і який може бути відтворений носієм такої інформації самостійно або за допомогою науково обґрунтованих методів [4, с. 202]. Зауважимо на тому, що у формуванні, а більшою мірою й у збереженні цих слідів, беруть участь всі психічні процеси, спогади, стани й властивості особистості, тобто не можна вважати ідеальні сліди лише результатом психічного відображення.

Васильєв В. Л. визначає ідеальні сліди як інформацію про подію злочину й особу злочинця, яку люди знають і можуть відтворити на допиті [5, с. 440]. Частково погоджуючись з думкою В. Л. Васильєва, зазначимо лише те, що інформація про подію злочину використовується не лише в ході допиту, а також і в інших слідчих (розшукових) діях.

Суворова Л. О. вважає, що ідеальні сліди злочину є криміналістично значущою (кримінально-релевантною) інформацією, сприйнятою й відбитою людиною у вигляді уявних (пам'ятних) образів, яка може бути ним відтворена у вербальній або іншій формі або одержана з її пам'яті засобами, припустимими для використання в кримінальному судочинстві [6, с. 36]. На нашу думку, сутність і механізм їхнього формування єдині й не залежать від сфери виникнення. Ідеальний слід залишається ідеальним і у тому випадку, коли він одержаний з пам'яті не допустимими для використання в кримінальному судочинстві засобами. Однак, важливо підкреслити, що у такому разі ідеальний слід втрачає своє доказове значення.

Як зазначає Затенацький Д. В., в основі розуміння механізму формування ідеального сліду лежить категорія відображення, що обумовлює чинники, які впливають на механізм формування ідеального сліду, закономірності виникнення перекошень, а також дозволяє зрозуміти їх місце й роль [7, с. 14].

Аналіз наукової літератури дає можливість дійти висновків про наступні ознаки ідеальних слідів:

- криміналістична значущість інформації;
- відображені у пам'яті особи у вигляді образів, понять;
- основою формування слугують асоціації;
- суб'єктивність;
- латентність;
- схильність до свідомого або підсвідомого викривлення інформації;
- схильність до змін під впливом об'єктивних або суб'єктивних факторів;
- інформація, що зберігається в ідеальних слідах, доступна для дослідження тільки після її перетворення у форму, що є прийнятною для іншої людини.

Також характерною саме для ідеальних слідів ознакою, можна вважати складність їх виявлення, яка зумовлена їх унікальністю і особливостями джерела – людини, яка перебуває на вищому ступені соціального розвитку.

Можна ще додати таку ознаку, як фрагментарність, оскільки відображення злочину в матеріальних або ідеальних слідах характеризується тим чи іншим ступенем повноти або фрагментарності [8, с. 13]. Слідчий або суд вивчає подію злочину за допомогою відображень, залишених на місці події, речових доказів, показань свідків, висновків судових експертиз. Слідчий (суддя) не може безпосередньо сприймати подію злочину, він сприймає вже її результат. Отже, безпосереднім об'єктом криміналістичного дослідження є не подія злочину, а її відображення в матеріальній обстановці та у свідомості людей. Саме заради того, щоб зрозуміти, як свідки або потерпілі

¹ Інформацію про кількість та види злочинів отримано з сайту Офісу Генерального Прокурора (<https://www.gp.gov.ua/>)

від злочинів сприйняли та запам'ятали ту чи іншу інформацію стосовно події злочину представники правоохоронних та судових органів використовують тактичні прийоми, які спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів злочину.

Аналіз наукової літератури дозволяє виокремити наступні тактичні прийоми, які спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів злочину:

- пред'явлення допитуваному речових доказів, документів, протоколів інших слідчих (розшукових) дій, а також відтворення аудіо- і (або) відеозапису слідчих (розшукових) дій;
- допит на місці події, ознайомлення з показаннями інших осіб;
- застосування методів аналогії й порівняння;
- непрямий допит, а також вихід на місце, де відбулася подія;
- звернення до обставин, суміжних за часом і простором (постановка запитань);
- демонстрація набору аналогічних об'єктів (макетів, фотографій, малюнків тощо);
- пропозиція намалювати схему місця події.

Для того, щоб встановити особливості застосування тих чи інших тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів при розслідуванні воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, розглянемо спочатку специфіку останніх. Суспільна небезпечність подібних злочинів характеризується категорією високого порядку, оскільки це порушення міжнародного правопорядку насамперед серйозні порушення міжнародного гуманітарного права (порушення законів і звичаїв війни), за скоєння яких передбачено кримінальну відповідальність фізичних осіб на національному та міжнародному рівнях. Воєнні злочини є одним з видів основних злочинів проти міжнародного права поряд зі злочином агресії, злочинами проти людяності та геноцидом. Дані злочини є серйозними порушеннями заборон, що містяться як у договірному, так і у звичаєвому міжнародному гуманітарному праві. Прикладами таких злочинів можуть бути:

- поранення чи вбивство цивільних осіб;
- катування, фізичне насилля, звалтування, нелюдське поводження чи позбавлення волі;
- використання цивільних для прикриття військових (живі щити);
- депортації та незаконне переміщення населення;
- примушування громадян до участі у військових діях проти власної держави та ін.

Зупинімося детальніше, на справах, пов'язаних із сексуальним насильством, які навіть в умовах відсутності збройного конфлікту є складними для доказування і судового розгляду, оскільки фактично вся доказова база ґрунтується на показаннях потерпілих. У випадку війни саме з показань потерпілих можна отримати повну інформативну картину скоєного злочину, щоб зібрати необхідні докази.

У цьому сенсі, певний інтерес викликає коментар судді Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду Наталія Марчук під час онлайн-семінару для суддів і помічників суддів місцевих загальних та апеляційних судів [9]. Зокрема, «...Злочини, пов'язані із сексуальним насильством, – специфічні. Потерпілі перебувають у складному психологічному стані. Важко уявити, яких зусиль їм потрібно докласти, аби наважитися детально розповісти про це стороннім людям. Тому перед допитом потерпілих варто залучати психолога, який міг би попередньо попрацювати з ними, щоб зрозуміти, наскільки потерпіла чи потерпілий готові надавати показання в кримінальному провадженні. Особливо складно розслідувати та розглядати провадження, у яких потерпілими є діти...». Більш того, на думку судді, у кримінальних провадженнях, у яких досудове розслідування проводилося на тери-

торіях, які постраждали від бойових дій, де фактично вже неможливо зібрати речові докази, доказова база ґрунтуватиметься насамперед на показаннях потерпілих, свідків. Це, на наш погляд підкреслює важливість та унікальність отримання та збереження ідеальних слідів. «З одного боку, допит – одне з найважливіших джерел отримання доказів під час розслідування злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством в умовах збройного конфлікту. З іншого боку, фізично, професійно та психологічно складно організувати такий допит, щоб не нашкодити потерпілим і при цьому отримати максимум інформації, яка дасть змогу довести розслідування до логічного завершення». Ми цілком розділяємо переконання Н. Марчук, що робота суду під час розгляду кримінальних проваджень щодо злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством, також має бути спрямована, зокрема, на те, щоб створити для потерпілих такі умови в судовому засіданні, за яких вони могли б спокійно, без побоювань надавати показання. Проведення судового розгляду, в тому числі процедури дослідження доказів, повинно бути сплановане максимально ефективно, адже, наприклад, часті перенесення судових засідань можуть негативно позначитися на бажанні потерпілих надати показання в судовому засіданні безпосередньо або ж навіть за допомогою відеоконференцз'язку. Тобто, використовуючи такий тактичний прийом як пред'явлення допитуваному речових доказів (наприклад, фотокартки підозрюваних осіб), документів (наприклад, військові квитки тощо), знайдених на місці події, або неподалік від цього місця, протоколів інших слідчих (розшукових) дій, а також відтворення аудіо- і (або) відеозапису слідчих (розшукових) дій має відбуватися дуже обережно та без зайвого тиску на потерпілих.

На жаль, ще однією особливістю розслідування воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, варто також бути готовими до того, що потерпілі можуть бути нездатними надавати будь-які свідчення, в тому числі й намагаючись навмисно знищити ідеальні сліди, які можуть бути єдиним доказом злочину. Так, жертви можуть звертатися до психологів, дзвонити на урядові гарячі лінії або міжнародних організацій, однак, надавати свідчення, наприклад, поліції жертви ще не готові. Важливо наголосити, що нечисленність зареєстрованих випадків не звільняє судову систему від пошуку шляхів ефективного кримінального переслідування осіб, чії дії мали характер воєнних злочинів і злочинів проти людяності [10, с. 13].

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що у випадку спілкування з потерпілим буд-яких воєнних злочинів, найдоцільнішим буде обрання на початку процесу розслідування, якомога більший арсенал можливих тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Це можна пояснити тим, що скоріш за все, потерпілий не буде готовий брати участь у великій кількості різноманітних слідчих (розшукових) дій. У розслідуванні воєнних злочинів дуже важливо зберегти ідеальні сліди. У таких умовах робота слідчого має бути дуже тактовною, делікатною та обачливою, що передбачає саме творчого підходу. Наприклад, слідчий може зупинитися на такому тактичному прийомі під час допиту як пропозиція намалювати схему місця події або самої події, що може стати першим кроком до співпраці потерпілого з правоохоронними органами, оскільки вона ще не готова це обговорювати, а може лише передати на папері через малюнки.

Висновки. Основною особливістю кваліфікації воєнних злочинів та злочинів проти людяності є значення в ній контекстуальних елементів, тобто умов в яких діяння було вчинено. Власне події збройного конфлікту, мета нападика – залякати цивільне населення і визначає рівень жорстокості цих злочинів та, відповідно, впливає на суспільний резонанс подібних діянь, увагу, яка приділяється світовою спільнотою для боротьби з безкарністю за такі

злочини. Відмовляючись прийняти це – система правосуддя проявляє свою нездатність встановити об'єктивну істину не тільки в окремо взятій ситуації, а й щодо картини подій в цілому.

Правильна тактична організація різних слідчих (розшукових) дій за участю свідків та потерпілих є важливим чинником, що впливає на отримання об'єктивної та криміналістично значущої інформації про обставини

скоєння воєнних злочинів та злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. На нашу думку, через актуальність воєнних злочинів на території України, потрібно вживати подальших заходів щодо розвитку теоретичних положень, формування методичних рекомендацій стосовно особливостей отримання ідеальних слідів від свідка, потерпілого в межах розслідування таких злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права.
2. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>
4. Рахімов О. І. Ідеальні сліди злочину в криміналістиці // Закон і право, 2022. № 6. С. 200–204.
5. Васильев В. Л. Юридична психологія [Текст] : навч. посібник / В. Л. Васильев. – 4-е вид., доп. и перероб. – СПб. : Пітер, 2002.
6. Суворова Л. О. Ідеальні сліди у криміналістиці [Текст] / Л. О. Суворова. – М. : Юрлітінформ, 2006.
7. Затенацький Д. В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : монографія / Д. В. Затенацький; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2010. – 160 с.
8. Криміналістика : підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 464 с.
9. Суддя ВС розповіла про кримінальні провадження щодо злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством в умовах збройного конфлікту. Стаття з інтернет-джерела. Посилання: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pokazniki-diyalnosti/navch_suddiv_praciv_aparativ_2021/1280736/
10. Перехідне правосуддя та збройний конфлікт в Україні: проблеми притягнення винних до відповідальності та допомоги жертвам науково-практичне видання (скорочений варіант) / Асєєв Ю., Баум О., Гнезділова О. та ін.; під заг. ред. Мартиненка О., 2020, 42 с.